

ՍԱՐԳԻՍ ԲԱԼԴԱՐՅԱՆ
ԵՊՀ

ՊԱՀԼԱՎՈՒՆԻՆԵՐԻ ԻՇԽԱՆԱԿԱՆ ՏԱՆ ԾԱԳՄԱՆ ՀԱՐՑԸ

Ժ.-ԺԲ. դդ. հայ ավատատիրական ավագանին ներկայացնող իշխանական տների շարքում առանձնակի դերակատարություն ստանձնած Պահլավունիներն իրենց վրա են բեռնել հետագոտողների բազմաթիվ սերունդների ուշադրությունը: Խնդրո առարկա ժամանակաշրջանի այլ իշխանական տոհմերի վերաբերյալ սկզբնաղբյուրներում պահպանված վկայությունների սակավությունը հանգեցրել է Պահլավունյաց տոհմի դերի ուղղացմանը: Ինչպես նկատել է Կ. Մաթևոսյանը՝ այս հարցերի առնչությամբ «մեր պատկերացումները մեծ մասամբ գտնվում են ավանդական պատմագրության ազդեցության ներքո»¹: Այս ամենից զատ, շարունակում է խնդրական մնալ Պահլավունյաց տոհմի ծագման հարցի պարզաբանումը: Ուստի՝ սույն ուսումնասիրության առաջին հատվածում համակողմանի քննության կառնվեն այս խնդրի վերաբերյալ պատմագիտության մեջ արձանագրված բոլոր տեսակետները, իսկ երկրորդ մասում, տոհմի պատմությանն առնչվող մի քանի հարցերի նորովի քննարկմամբ, փորձ կարվի փաստարկված լուծում տալու իշխանական տան ծագման հիմնահարցին:

Պահլավունիների տոհմակունքների բացահայտման հարցը, անցնելով քննության երկարատև ճանապարհ, արդյունքում հանգել է իրարամերժ ու հակընդդեմ մի քանի տեսակետների: Ուսումնասիրողների մի

¹ Կ. Մաթևոսյան, Անի-Շիրակի պատմության էջեր, Երևան, 2010, էջ 66, 101-114: Հեղինակն անդրադարձել է Անիի թագավորության երկու նշանավոր իշխանների՝ Բագնայրի վանքը կառուցած Սմբատ Մագիստրոսին և Կեչառիսի վանքը հիմնած Գրիգոր Ապիրատ Մագիստրոսին, որոնք ավանդաբար Պահլավունի են համարվել, մինչդեռ ծագում են այլ տոհմերից:

մասը խնդրի հետազոտմանն անդրադարձել է մանրամասն ու ծավալուն շարադրանքով, մյուս մասը՝ սուկ հպանցիկ:

Դեռևս հայ պատմագիտական մտքի արշալույսին Պահլավունիների պատմության առանձին դրվագներ լուսաբանել է Մ. Չամչյանը: Հիմնվելով իշխանական տան ներկայացուցիչների մատենագրական եւ վիմագրական հավաստիացումների վրա՝ նա Պահլավունիներին համարում է «ի սերնդոյ տանն Արշակունեաց՝ ի զարմէ դստեր սրբոյն Սահակայ Պարթևի, ի շառաիղէ սրբոյն հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչի»²: Մ. Չամչյանը, Պահլավունյաց գործիչներին կապելով Արշակունիների թագավորական եւ Գրիգոր Լուսավորչի կաթողիկոսական տների հետ, նրանց տոհմականքները բնորոշում է նաեւ «ի զարմէ դստեր սրբոյն Սահակայ Պարթևի» արտահայտությամբ: Կոստանի է, որ նման հիշատակմամբ ակնարկվում է Սահակ Պարթևի դստեր՝ Սահականույշի եւ Համագասպ Մամիկոնյանի ամուսնությունը. 439 թ. Սահակ Պարթևի մահվամբ տոհմաճյուղը արական գծով սպառվեց, եւ «շարունակուեցաւ Ս. Գրիգորի շառաիղը Կամսարականներու քով»³ շնորհիվ Սահականույշի թոռնուհու՝ Վարդանույշի եւ Արշավիր Կամսարականի ամուսնության⁴:

Ղ. Ալիշանը, Ներսես Շնորհալուն նվիրված իր մենագրության մեջ անդրադարձ կատարելով նրա տոհմականքների հարցին, նախ եւ առաջ անհրաժեշտ է համարում ներկայացնել պարթևների պատմության արտացոլումը հայ պատմագրական ավանդույթի մեջ: Սուրենյան Պահլավների ճյուղը, ըստ Ալիշանի, Սահակ Պարթևի մահվամբ «կը խառնի Մամիկոնէից ճենական ցեղին», իսկ Կարենյան Պահլավների հետնորդ Կամսարականներն էլ հիշատակվում են «ինչուան Ը. դարուն սկիզբը»: Հետազոտողը ենթադրում է, որ նրանցից սերած ինչ-որ կողմնաճյուղ Ժ. դարում հանդես է եկել Պահլավունի տոհմանվամբ: Ընդ որում, նա հակված է այդ տոհմաճյուղը «Սուրենեան ցեղէն» բխեցնելու վարկածին⁵: Բնութագրական է, որ Ղ. Ալիշանն իր տեսակետը փաստարկող կովան է համարում «հասարակաց վկայութիւնն եւ Գրիգոր Մագիստրոսի ստէպ յիշելն»⁶ դրանով իսկ ի ցույց դնելով իր անտարակույս հավատը Պահլավունի գործիչների ծագումնաբանական հավաստիացումների նկատմամբ:

² Մ. Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց, հ. Բ., Վենետիկ, 1785, էջ 851:

³ Ն. Ալիշան, Ներսես Լամբրոնացի, Վենետիկ, 1956, էջ 332:

⁴ Ս. Կոզեան, Կամսարականները «տեսրք Շիրակայ եւ Արշարունեաց», Վիեննա, 1926, էջ 97-103:

⁵ Ղ. Ալիշան, Շնորհալի եւ պարագայ իւր, Վենետիկ, 1873, էջ 8-12:

⁶ Անդ, էջ 12:

Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերի առաջաբանում Կ. Կոստանյանցը, քննելով Պահլավունի տոհմի ծագման խնդիրը, հանգում է այն եզրակացությանը, թե «Պահլավունիք նոյն հին Կամսարականներն են՝ կողմնակի արենակից թե՛ Արշակունեաց եւ թե՛ Ս. Լուսաւորչի տան»։ Իրենց տիրույթներ Շիրակն ու Արշարունիքը Բագրատունիներին վաճառելուն հաջորդած ժամանակաշրջանում, ըստ հետազոտողի, Կամսարականներին «վիճակեցաւ միաժամանակ մնալ անյայտութեան մէջ»։ Կ. Կոստանյանցը կարծում է նաեւ, որ նրանց շառավիղներից Արտակն ու նրա հաջորդները, որոնց տալիս է «նոր Կամսարականներ» անվանումը, Թ. դարում վերստին ասպարեզ ելնելով, «յայտնի եղան Հայոց տոհմաբանութեան մէջ Պահլավունիք անունով»⁷։ Պահլավունիների ծագումը, այդպիսով, բխեցվում է Կամսարական նախարարական տնից։

Կ. Կոստանյանցի տեսակետը պաշտպանում է Մադաքիա արք. Օրմանյանը, որը, «Լուսաւորչի ցեղին արու գիծը» Սահակ Պարթևի մահվամբ սպառված համարելով, Պահլավունիներին կապում է Կամսարականների հետ։ Նրա կարծիքով՝ իրենց տիրույթները Աշոտ Մսակերին վաճառելուց հետո Կամսարական նախարարական տան ներկայացուցիչները տեղափոխվեցին Այրարատի Վարաժնունիք գավառի տարածք, «որուն գլխաւոր քաղաքն է Բջնի, եւ ահա այստեղէն է որ երեւան կու գան Պահլավունիները, ինչ որ ակներեւ կը ցուցնէ հին Կամսարական-Արշարունիներուն եւ նոր կամ երկրորդ Պահլավունիներուն նոյնութիւնը»⁸։ Ակնհայտ է, որ Կամսարականների տեղափոխության վերաբերյալ Մ. Օրմանյանի տեսակետը սոսկ ենթադրություն է՝ առանց աղբյուրագիտական հիմնավորման։

Իր տոհմակիցների մասին Գրիգոր Մագիստրոսի հայտնի վկայությունը⁹ Մ. Օրմանյանին հիմք է տալիս Պահլավունիների նախահայր համարելու Արտակ Կամսարականին, ինչն էլ, ըստ նրա, երկու տոհմերի ազգակցության լրացուցիչ փաստարկ կարող է ծառայել։ Նկատենք, սակայն, որ Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերի առաջին հրատարակությունը, որից օգտվել է Մ. Օրմանյանը, խնդրո առարկա վկայությունը ներկայացնում է «Կամսարեանն Արտակայ» տեսքով, մինչ «Ազգապատում» աշխատության մեջ այն մեջբերվում է «Կամսարականն Արտակայ» տարբերակով։ Մյուս կողմից՝ Պահլավունի մեծանուն գործչի թղթերի նոր հրատարակու-

⁷ «Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը», ի լոյս ընծայեց Կ. Կոստանեանց, Աղեքսանդրապոլ, 1910, առաջաբան, էջ Ա.-ԺԴ.:

⁸ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա., Էջմիածին, 2001, սյունակ 1243-1246:

⁹ «Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը», էջ 40:

թյունը, ինչպես կտեսնենք ստորև, նոր ենթադրությունների առիթ է տալիս:

Պահլավունիների պատմությանն անդրադարձած հետազոտողներից առանձնանում է Ն. Ակինյանը, ով, ի թիվս մի շարք հարցերի, համակողմանիորեն լուսարանել է իշխանական տան շառավիղների ամբողջ պատմությունը՝ մինչև ԺԳ. դարի երկրորդ կեսը: Պահլավունիների տոհմակոնքների պարզաբանման հարցում սկզբունքորեն համակարծիք լինելով Կ. Կոստանյանցի ու Մ. Օրմանյանի հետ՝ հետազոտողն առաջ է քաշում մի շարք համարձակ դրույթներ: Այսպես՝ համառոտ ներկայացնելով Կամսարական նախարարական տան պատմությունը՝ Ն. Ակինյանը նրանց տեսնում է 788 թ. Շապուհ Ամատունու և նրա որդի Համամի գլխավորած հայ գաղթականության մեջ¹⁰, այնինչ՝ Ղեոնդ պատմիչը բավարարվում է միայն «այլք ի նախարարաց հայոց և նոցին հեծելոց» անորոշ արտահայտությամբ: Մյուս կողմից էլ՝ նկատենք, որ գաղթը տեղի է ունեցել Արտազ գավառից, մինչդեռ Կամսարականների տիրույթներն ընկած էին Շիրակում և Արշարունիքում: Ուսումնասիրողի ենթադրությամբ՝ Կամսարականները, որոնք շուրջ մեկ դար առաջ էին երկրից հեռացել, վերադառնում են Աշոտ Ա. Բագրատունու թագավորության տարիներին՝ արքայի հետ կնքելով յուրատեսակ դաշինք: Իրենց տոհմանունից և նախնիների իրավունքներից իրաժարվելու դիմաց նրանք, ըստ Ն. Ակինյանի, ստանալու էին «կալուածք և բարձ, թերևս նաև օժանդակութիւն ճանապարհի ապահովութեան համար»¹¹: Առաջին հայացքից զարմանք է հարուցում այն, որ մեծանուն հայագետը Թ. դարավերջի անցուդարձերի վերաբերյալ իր տեսակետը հիմնավորելու համար վկայակոչում է Մովսես Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց»-ը: Խնդիրն այն է, որ Ն. Ակինյանը, Պատմահորը համարելով Թ. դարի հեղինակ, Դ. դարի առնչությամբ նկարագրված հայ նախարարների վերադարձը, որը գլխավորել է Գագավոն Կամսարականը, մեկնաբանում է որպես Թ. դարավերջի իրադարձության պատկերում: «Կամսարականներուն փախուստի և վերադարձին պատմութիւնը նոյն գծերով կը գտնենք փոխադրուած 400 տարի յառաջ»¹²: Փաստորեն՝ Ն. Ակինյանը եւս պաշտպանում է Պահլավունիների և Կամսարականների ազգակցության վերաբերյալ տեսակետը՝ հավելելով միայն գաղթի և վերադարձի ենթադրական դրվագներ:

¹⁰ Ն. Ակինյան, նշվ. աշխ., էջ 334-335:

¹¹ Անդ, էջ 337:

¹² Անդ, էջ 340:

Եթե բացառենք Պատմահորը՝ Կամսարականների գաղթն ու վերադարձն իր Պատմության էջերում արտացոլած հեղինակ համարելու հնարավորությունը, ապա Ն. Ակիյանի տեսակետը կգրկվի աղբյուրագիտական հենքից, եւ նրա նկարագրությունը կթողնի մտացածին առասպելի տպավորություն: Վստահություն չի ներշնչում հեղինակի նաեւ այն պնդումը, թե «Պահլավունիները զգուշացած են նաեւ կրել հին Կամսարականների յատուկ անձնանունները՝ Արշաիր, Ներսէս, Հրահատ եւ այլն»¹³: Այնուհանդերձ, Ն. Ակիյանի աշխատությունը առանձնահատուկ է Պահլավունիների պատմության ամբողջական պատկերը ներկայացնելու, իշխանական տան ներկայացուցիչներից յուրաքանչյուրի վերաբերյալ պահպանված վկայությունները ի մի բերելու ու համակարգելու առումով:

Պահլավունիների ծագման հարցի նորագույն ուսումնասիրողներից Վ. Վարդանյանը քննության առարկա տոհմը համարում է Կամսարականներից վերընձյուղված ճյուղ, որը ավագ տոհմակիցների՝ Բյուզանդիա անցնելուց հետո մնաց հայրենիքում եւ ընդունելով Բագրատունիների գերակայությունը՝ պահպանեց իր տիրույթների մի մասը: Ուսումնասիրողը, հիմնագուրկ համարելով Կամսարականների գաղթի ու վերադարձի վերաբերյալ Ն. Ակիյանի տեսակետը, փաստորեն հարկադրված է լինում ենթադրել, որ նախարարական տան ճյուղերից մեկը չի հեռացել Բյուզանդիա: Վ. Վարդանյանի կարծիքով՝ հայրենիքում մնացած Կամսարականները թագավորության հռչակման պայմաններում կրկին քաղաքական ասպարեզ են ելնում եւ «գերադասում չկրել արարների աստվան Բյուզանդիայի կողմն անցած Կամսարականների տոհմանունն (անշուշտ, արարների թշնամանքը չհարուցելու կանխահոգությամբ) ու պահպանեցին Պահլավունի անունը»¹⁴:

Հետազոտողի կողմից առաջ քաշված փաստարկները, մեր կարծիքով, այնքան էլ համոզիչ չեն: Այսպես՝ Վ. Վարդանյանը կարծիք է հայտնում, թե «Կամսարականների երկրորդական տոհմաճյուղերից մեկը տակավին վեցերորդ դարի վերջին իրեն կոչել է Պահլավունի անունով»: Վկայակոչված հեղինակը՝ Սիմեոն Ապարանեցին, որն իր երկում 590-ական թթ. անցուդարձերի առնչությամբ հիշատակում է Պահլավունի տոհմանվամբ գորապետի, ապրել ու ստեղծագործել է ԺԶ. դարում, ուստի գործ ունենք ուշմիջնադարյան վկայության հետ, երբ արդեն վաղուց հայտնի

¹³ Անդ, էջ 339:

¹⁴ Վ. Վարդանյան, Պահլավունիները հայոց պետականության և հոգևոր անաղարտության պահապաններ, Երևան, 2008, էջ 16-17. տե՛ս նաև նույնի, Պահլավունի տոհմի ծագման շուրջ. «Հայոց պատմության հարցեր», հ. 6, Երևան, 2005, էջ 111-121:

եւ հռչակված էին Պահլավունիները: Վ. Վարդանյանի վկայակոչած մյուս հեղինակի՝ Անաստաս վարդապետի երկն էլ մեզ է հասել ուշ շրջանի (վաղագույնը՝ 1589 թ.) ընդօրինակություններով, ուստի հարկ է հաշվի առնել ընդմիջարկությունների հնարավորությունը: Հետազոտողը 652 թ. դեպքերի առնչությամբ Սերեոսի հիշատակած «Շիրակացիք» բառի ներքո տեսնում է Կամսարականներին ու ավելի հեռուն գնալով՝ «նրանց այն ճյուղին, որն իրեն անվանում էր Պահլավունի»¹⁵:

Իշխանական տան ծագման հարցը դարձել է նաեւ Հ. Բալասանյանի հոդվածի քննության առարկան: Նրա արտահայտած տեսակետը, ըստ էության, Ն. Ակինյանի հայեցակետի կրկնությունն է՝ առանձին դրվագների նոր մեկնաբանությամբ: Եթե Ն. Ակինյանը Կամսարականների վերադարձի արտացոլումը գտնում էր Պատմահոր երկում, ապա Հ. Բալասանյանը, այդ ենթադրյալ իրադարձության արձագանքը չգտնելով Թ. դարավերջի - Ժ. դարասկզբի սկզբնադրյուններում, հարկադրված է լինում այն թվագրել 924 թվականից հետո ընկած ժամանակաշրջանով: Խնդիրն այն է, որ Հովհաննես Դրասխանակերտցին, որն իր Պատմության շարադրանքը հասցնում է մինչեւ 924 թ., չի տվել Կամսարականների վերադարձի նկարագրությունը, ինչն էլ, ըստ ուսումնասիրողի, կարող է օգտակար լինել այդ իրադարձության թվագրման հարցի համար¹⁶: Փաստական հիմնավորում չունեցող այդ դրույթից բացի՝ զարմանք է հարուցում նաեւ հետազոտողի այն տեսակետը, թե թագ խնդրելու նպատակով 876 թ. Հայաստան պատգամավորություն ուղարկած Վասիլ Ա. կայսրը Աշոտ Բագրատունու առաջ կարող էր բարձրացնել Կամսարականների՝ հայրենիք վերադառնալու հարցը¹⁷:

Պահլավունիների ծագմանն ու ազգաբանությանն առնչվող հարցերի վերլուծությամբ հանդես է եկել նաեւ Կ. Մութաֆյանը: Միանալով Պահլավունիների եւ Կամսարականների ազգակցության տեսակետին կողմնակից հետազոտողներին՝ նա, այնուհանդերձ, հարկադրված է լինում խոստովանել, որ «անցումը մեկից մյուսին մնում է մութ»¹⁸: Ուսումնասիրողը մտահոգիչ է համարում նաեւ այն, որ «արձանագրությունների իրենց հարուստ հավաքածուում այս ընտանիքի անդամները հաստատա-

¹⁵ Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 16:

¹⁶ Հ. Բալասանյան, Պահլավունիները որպես Կամսարականների հետնորդներ. «Էջմիածին», Ա., 2007, էջ 49:

¹⁷ Անդ, էջ 48:

¹⁸ C. Mutafian, L'Arménie du Levant (XIe-XIVe siècle), vol. 1, Paris, 2012, p. 248.

պես խուսափում են Պահլավունի անունից»¹⁹: Փաստորեն՝ Կ. Մութաֆյանը, Պահլավունիների ծագման ավանդական տեսակետը պաշտպանելով հանդերձ, կատարում է արժեքավոր եզրակացություններ:

Պահլավունիների եւ Կամսարականների ազգակցության տեսակետը տեղ է գտել նաեւ հանրագիտարաններում²⁰, տոհմի ներկայացուցիչներին նվիրված ուսումնասիրություններում²¹ եւ այլուր²²:

Հետազոտողների մյուս խումբը, Պահլավունիներին համարելով ժ. դարում բարձրացած ու քաղաքական որոշակի դերակատարություն ձեռք բերած տոհմ, նրանց ծագումնաբանության վերաբերյալ պահպանված վիմագրական եւ մատենագրական վկայությունները դիտարկում է որպես փառավոր անցյալ վերագրելու ցանկության արտահայտություն: Այս տեսակետը ներկայացված է ուսումնասիրողների փոքր շրջանակի՝ Լեոյի, Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Լ. Խաչերյանի եւ Ա. Մանուչարյանի աշխատանքներում:

Լեոն հետազոտողներից առաջինն էր, ում կարծիքով՝ Պահլավունիների իշխանական տունը «հենց այդ ժամանակները (Բագրատունի գահակալների օրոք - Ս. Բ.) նոր էր հանդես եկել հայ նախարարական միջավայրում»²³: Նկատի առնելով Պահլավունիների կառուցած Ս. Գրիգոր եկեղեցու «Ապուղամրենց» անվանումը՝ ուսումնասիրողը գալիս է այն եզրահանգման, որ «ժողովրդի մեջ տոհմը հենց այդպես էլ կոչվում էր՝ Ապուղամրենց»: Լեոն միաժամանակ նաեւ նկատում է, որ «որքան Ապուղամրենց տոհմը մեծանում եւ հռչակ էր ձեռք բերում, այնքան, անկասկած, անհրաժեշտ էր դառնում որոնել մի հին եւ հռչակավոր ծագում»²⁴, ինչի արդյունք էլ նա համարում է ինչպես նոր՝ Պահլավունի տոհմանունը, այնպես եւ տոհմաբանական վկայությունները «ի զարմից սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչի» սերելու մասին: Գնահատելով մեծանուն պատմաբանի խորաթափանց դատողությունները՝ նկատենք, որ Պահլավունիների ծագման հարցի պարզաբանման ու վաղ շրջանի պատմության վերաբերյալ նրա մի շարք եզրակացություններ ենթակա են լրացման: Այսպես՝ Լեոն Պահլավունի տոհմանունը առաջին անգամ գործածված է տեսնում Մարմաշենի 1029 թ. արձանագրության մեջ, մինչդեռ, ինչպես կտեսնենք

¹⁹ Անդ, էջ 249:

²⁰ Մ. Կատվալյան, Պահլավունիներ. ՀՍՀ, հ. 8, Երևան, 1983, էջ 99:

²¹ Գ. Մուրադյան, Գրիգոր Մագիստրոսի մատենագրությունը. ԲՄ, հ. 20, 2014, էջ 5, ծան. 1:

²² G. Dédéyan, Les Arméniens entre Grecs, Musulmans et Croisés, vol. 2, Lisbonne, 2003, p. 1181.

²³ Լեո, Հայոց պատմություն, հ. 2, գիրք 1-ին. «Երկերի ժողովածու», հ. 2, Երևան, 1967, էջ 642:

²⁴ Անդ, էջ 643:

ստորեւ, այն արդեն իսկ կիրառվել է դրանից մեկուկես տասնամյակ առաջ՝ 1015 թ.՝ նույն վանքում գտնվող մի տապանագրում: Տոհմի հիմնադիր համարելով Արուղամրին՝ հետագոտողը Արտակ Կամսարյանի մասին հիշատակությունը դիտարկում է «Շիրակի հռչակավոր տերեր Կամսարականների հետ կապվելու» ցանկության համապատկերում, այնինչ, ինչպես կհամոզվենք մեր հետագա շարադրանքում, գործ ունենք թերեւս գրչագրական աղավաղման դրվագի հետ: Պարզաբանված չեն նաեւ մի քանի առանձին հարցեր, ինչպես օրինակ՝ Պահլավունիների բարձրացման համար բարենպաստ պայմաններ ապահոված գործոնները:

Այս տեսակետի պաշտպանությամբ հանդես եկած հաջորդ ուսումնասիրողը Ա. Տեր-Ղևոնդյանն է, ով տոհմի ծագման հարցը շոշափել է իր հակիրճ անդրադարձում: Նրա կարծիքով՝ հին իշխանական տների նկատմամբ ունեցած անվստահության պայմաններում «Աշոտ Գ.-ից սկսած հայ թագավորներն սկսեցին ազատների միջավայրից առաջ քաշել նոր իշխանական տներ»: Հայ ավատատիրական միջավայրում ծայր առած այս գործընթացի արդյունքում «աննշան դիրք ունեցող որոշ իշխանական տներ, օրինակ, Պահլավունիներն ու մասամբ Ապիրատյանները, շուտով բարձր դիրքի տիրացան»²⁵:

Պահլավունիներին նորաստեղծ իշխանական տուն համարելու տեսակետը պաշտպանություն է գտել նաեւ Լ. Խաչերյանի կողմից: Նրա համոզմամբ՝ «Պահլաունի տոհմանունը յետագայի վերագրում է՝ Բագրատունեաց շրջանի այդ նորաստեղծ տոհմի ազնուականության խոր պատմականութիւնը եւ խիստ կարեւորութիւնը միտումնապէս ընդգծելու սելեռուն նպատակով»²⁶: Հետագոտողը ուշադրություն է հրավիրում Պահլավունի գործիչների անձնանունների վրա՝ Արուղամր, Համգե, Ապլդարիպ, որոնք, ըստ նրա, կրում են «արաբական ազդեցութեան դրոշմ»: «Ապլդարիպ» անունը թարգմանելով «հայր օտարականի» կամ «հայր պանդուխտի»՝ Լ. Խաչերյանը գտնում է, որ «այս տոհմը եկուոր՝ օտարական լինելով հաստատուել է Անիում եւ կարճ ժամանակամիջոցում... մեծ հեղինակութիւն եւ կշիռ է ձեռք բերել Բագրատունեաց արքունիքում»²⁷: Պետք է նշել, որ Պահլավունիներին եկվոր իշխանական տուն համարելու այս տեսակետը, հիմնված լինելով սոսկ անձնանվան վրա եւ աղբյուրագիտական բավարար հենք չունենալով, չի դիմանում քննադատության: Նույն տրամաբա-

²⁵ Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Բագրատունյաց թագավորության պետական կարգը. «Հայ ժողովրդի պատմություն» (ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.), հ. 3, Երևան, 1976, էջ 267-268:

²⁶ Լ. Խաչերյան, Գրիգոր Պահլաունի Մագիստրոս, Լոս Անճելլոս, 1987, էջ 19:

²⁷ Անդ, էջ 20:

նությամբ կարելի է եկվոր համարել խնդրո առարկա ժամանակաշրջանի իշխանական տների մեծ մասին, քանզի հայ ավատատիրական միջավայրում ամենեւին էլ արտառոց չէր արաբական կրկնանունների գործածությունը: Լ. Խաչերյանի առաջադրած այդ դրույթը հավանություն չի ստացել նաև մյուս հետազոտողների շրջանում²⁸:

Վերջապես, չորրորդ հետազոտողը, ով Պահլավունիներին համարել է իրադարձությունների բերումով քաղաքական կշիռ ստացած նորաստեղծ իշխանական տուն, Ա. Մանուչարյանն է: Նա վկայակոչում է 867 թ. Արուճի մի արձանագրություն²⁹, որտեղ հիշատակվող Գրիգորը «հրամանաւ Սմբատայ» կարգավորել է մի քանի գյուղերի միջև ծագած վեճը: Հետազոտողը, նրան համարելով Սմբատ սպարապետին ենթակա մարզերի կառավարիչ, նույնացնում է Հովհաննես Դրասխանակերտցու հիշատակած «զմեճն, զխոհեմ եւ զհանճարեղ իշխանն Հայոց, Գրիգոր»-ի³⁰ հետ, որին արդեն թագավոր դարձած Սմբատը ուղարկել է խալիֆի մոտ³¹: Ա. Մանուչարյանը, սակայն, չի քննարկում Գրիգորին Տարոնի³² կամ Մոկքի իշխան³³ համարելու տեսակետերը, ինչը բացառում է նման բարձրաստիճան ազնվականի՝ 867 թ. «ծառայ Սմբատայ» լինելու հավանականությունը: Կամայականորեն նույնացնելով երկու Գրիգորներին՝ հետազոտողը այդուհետ անդրադառնում է Աշոտ Երկաթի օրոք հանդես եկած «ոմն ի պատուաւորաց» Գեորգին, ում մասին դարձյալ հիշատակություն ունի կաթողիկոս-պատմագիրը: Ա. Մանուչարյանը նրան համարում է Գրիգորի հայրը, քանզի երկուսն էլ, ըստ նրա, կատարում էին նույն գործառնություններն ու իրար հաջորդելով նույն պաշտոնում՝ եղել են հայր ու որդի³⁴: Վկայակոչելով Մ. Չամչանին³⁵, ուսումնասիրողը նշում է, որ Աշոտ Ողորմածը հայոց սպարապետ է կարգել «գորդի Գեորգայ զԳոռ յագգէ Մարգալետունեաց»: Այս անգամ անտեսվել է Կ. Մաթևոսյանի համոզիչ ճշգրտումը Մ. Չամչանի Պատմության այն հատվածի վերաբեր-

²⁸ Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 10. Ա. Մանուչարեան, Պահլավունիների ծագումն ու բարձրացումը. ՀԱ, թ. 1-12, 2011, սյունակ 292-293:

²⁹ Կ. Մաթևոսյան, Արուճ, Երևան, 1987, էջ 60:

³⁰ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, քնն. քննագ.՝ Մ. Էմինի, Երևան, 1996, էջ 234-235:

³¹ Ա. Մանուչարեան, նշվ. աշխ., սյունակ 293-295:

³² Գ. Գրիգորյան, Տարոնի Բագրատունիների ֆեոդալական իշխանությունը 9-10-րդ դարերում, Երևան, 1983, էջ 129:

³³ Լեո, նշվ. աշխ., էջ 546. «Հայ ժողովրդի պատմություն» (ՀՄՍՀ ԳԱ հրատ.), հ. 3, էջ 38:

³⁴ Ա. Մանուչարեան, նշվ. աշխ., սյունակ 295-296:

³⁵ Մ. Չամչան, նշվ. աշխ., էջ 837:

յալ, որտեղ հիշատակվում է ենթադրյալ Գոռը³⁶: Ասպարեզ եկած Գրիգոր-Գեորգ-Գոռ տոհմական հերթագայության հենքի վրա Ա. Մանուչարյանը խոսում է Մարգպետունյաց իշխանական տան մասին, որը, ըստ նրա, պետք է նույնացնել Պահլավունիների տոհմի հետ: Որպես փաստարկ է բերվում Արտակ-Գեորգ, Արուղամր-Գոռ անձնանունների իմաստային նույնության վերաբերյալ ոչ համոզիչ դիտարկումը: Արտակ Կամսարյանին նույնացնելով Գեորգի, իսկ Արուղամրին՝ Գոռի հետ՝ Ա. Մանուչարյանը, այդպիսով, Պահլավունիներին ու Մարգպետունիներին համարում է նույնական³⁷: Տարակուսանք են հարուցում ինչպես նշված անձնանունների նույնությունը ցույց տալու ստուգաբանական եղանակները, այնպես էլ Պահլավունիների Արուղամրենց տոհմական բացատրությունը նրանով, թե իբր «անյարիր կը լինէր Սպարապետենց յորջորջուելը»³⁸:

Այսպիսով՝ Պահլավունիների ծագման հարցի վերաբերյալ ուսումնասիրողների տեսակետերի ներկայացումն ու քննությունը ցույց տվեցին, որ իշխանական տունը համարվել է Գրիգոր Լուսավորչի և Արշակունիների, ապա նաև՝ Կամսարականների սերունդ: Դրա հետ մեկտեղ՝ պատմագիտության մեջ շրջանառվել է Պահլավունիներին Ժ. դարում բարձրացած տոհմ դիտարկելու տեսակետը, որը երկու դեպքում հանգել է անհարկի մասնավորեցման՝ նրանց համարելով եկվոր կամ նույնացնելով Մարգպետունի ենթադրյալ տոհմին: Ուստի ակնհայտ է դառնում, որ առկա է Պահլավունիների իշխանական տան ծագման հարցն իր ամբողջության մեջ քննության առնելու անհրաժեշտություն:

Պահլավունիների ծագման խնդիրը պարզաբանելու ճանապարհին անհրաժեշտություն է զգացվում հստակեցնելու տոհմի պատմությանն առնչվող մի քանի խնդիրներ: Ցայսօր վերջնական ճշգրտման չի արժանացել Պահլավունի տոհմական առաջին հիշատակության թվականի հարցը: Բացի այդ, ուսումնասիրողները ճիշտ եզրակացության չեն հանգել իշխանական տան հիմնադրի խնդիրը պարզաբանելիս: Պետք է խոստովանել նաև, որ Պահլավունիների պատմությունը երբեք չի դիտարկվել իշխանական տների բարձրացման՝ զարգացած ավատատիրության դարաշրջանին բնորոշ տրամաբանության և օրինաչափությունների համապատկերում: Այնուհանդերձ, հարցի հետազոտությունը ցույց է տալիս, որ աղբյուրագիտական առկա նյութերի օգտագործմամբ՝ նշված խնդիր-

³⁶ Կ. Մաթևոսյան, Անի-Շիրակի պատմության էջեր, էջ 112, ծան. 35:

³⁷ Ա. Մանուչարյան, նշվ. աշխ., պունակ 298-304:

³⁸ Անդ, էջ 305:

ների նորովի քննարկումը կարող է հանգեցնել Պահլավունիների ծագման հարցի ճշգրիտ լուսարանմանը:

Նախ եւ առաջ քննության առնենք տոհմանվան առաջին հիշատակության հարցը: Ուսումնասիրողներից Վ. Վարդանյանը, ինչպես արդեն տեսանք, կարծիք է հայտնել, թե Զ.-Է. դարերում տոհմանունն արդեն իսկ գործածության մեջ է եղել³⁹: Վկայակոչված երկու փաստարկներից առաջինը Սիմեոն Ապարանեցու հիշատակությունն է 590-ական թթ. անցուդարձերի առնչությամբ Պահլավունի տոհմանունը կրող գորապետի վերաբերյալ⁴⁰: Սակայն հեղինակն ապրել ու ստեղծագործել է ԺԶ. դարում, ուստի, ինչպես նշել ենք, այս հիշատակությունը պետք է դիտարկել որպես ուշմիջնադարյան վկայություն, երբ արդեն վաղուց հայտնի էին Պահլավունիները: Հետաքրքիր կարող է լինել Սիմեոն Ապարանեցու օգտագործած աղբյուրների պարզաբանման հարցը: Իր առաջ Պահլավունի տոհմի պատմության շարադրման նպատակ դրած հեղինակի աղբյուրը, ըստ Ն. Ակինյանի, Անանունի երկն է⁴¹, իսկ ըստ Կ. Սուքիասյանի՝ նաև Պատմահոր աշխատությունը⁴²: Պարզ է դառնում, որ «Պահլաւունեացն զարմ» արտահայտության ներքո Սիմեոն Ապարանեցին նկատի ունի վաղմիջնադարյան այն տոհմերին, որոնց հայ պատմագրական ավանդույթի կողմից վերագրվել են պահլավական արմատներ: Վ. Վարդանյանի վկայակոչած մյուս փաստարկը վերաբերում է Անաստաս վարդապետին⁴³, որը Է. դարում այցելել է Երուսաղեմ եւ այնտեղ գտնվող հայկական վանքերի ցուցակը կազմել «ի խնդրոյ բարեպաշտ իշխանին Համագասպայ Կամսարականի Պահլաւունեաց»⁴⁴: Ա. Մանուչարյանն այս վկայության կապակցությամբ նշում է, որ դրա «ներքոյ հասկացում են Կամսարական տոհմի պարթեւա-պահլաւական արմատները»⁴⁵: Կարծում ենք՝ պետք է հաշվի առնել նաև այն հանգամանքը, որ Անաստաս վարդապետի երկը մեզ է հասել ուշ շրջանի (վաղագույնը՝ 1589 թ.⁴⁶) ձեռագրերով, ուստի

³⁹ Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 15:

⁴⁰ «Սիմեոն վարդապետի Ապարանցոյ Վիպասանութիւն սակս Պահլաւունեացն զարմի եւ Մամիկոնեանցն սեռի», Վաղարշապատ, 1870, էջ 76-78:

⁴¹ Ն. Ակինյան, Բաղեշի դպրոցը, Վենետիկ, 1952, էջ 145:

⁴² Կ. Սուքիասյան, Սիմեոն Ապարանցու վիպասանության աղբյուրները. ԼՀԳ, թ. 8, 1970, էջ 35:

⁴³ Վ. Վարդանյան, նշվ. աշխ., էջ 15:

⁴⁴ «Մատենագիրք հայոց», հ. Ե., Անթիլիաս, 2005, էջ 1278:

⁴⁵ Ա. Մանուչարյան, նշվ. աշխ., սյունակ 292:

⁴⁶ Պ. Չոբանյան, Անաստաս վարդապետի կազմած Երուսաղեմի հայկական վանքերի ցուցակի ժամանակի հարցի շուրջ. ՊԲՀ, թ. 1, 2001, ծան. 2:

իրավացիորեն հարկ է հաշվի առնել ընդմիջարկությունների հնարավորությունը:

Շրջանառվել է նաև 967 թ. խմբագրված «Ներսիսյան» կամ կեղծ գահնամակում Պահլավունի տոհմանվան գործածությունը հավաստող տեսակետը⁴⁷: Մեսրոպ երեց Վայոցձորցին, հեղինակելով Ներսես Մեծի վարքը, ներկայացրել է նաև հայոց պատվաստիճանների հրովարտակը⁴⁸, որում Պալունի նախարարական տան փոխարեն, ըստ որոշ հետազոտողների, ընդգրկվել է Պահլավունի տոհմանունը: Նկատենք, սակայն, որ վերջինս վկայված է գահնամակի միայն գրչագիր մեկ օրինակում, եւ գրչագրերի մնացած մասում պահպանված է Պալունի տոհմանունը:

Պահլավունիներին նվիրված ուսումնասիրություններում տեւական ժամանակ իշխել է այն տեսակետը, թե Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկն իր երկում, 998 թ. Ծումբի ճակատամարտի առնչությամբ, հիշատակել է Վահրամ իշխանաց իշխանի Պահլավունի տոհմանունը: Խնդիրն այն է, որ Ասողիկի Պատմության 1885 թ. պետերբուրգյան հրատարակության մեջ, որից օգտվել են հետազոտողները, այդ հատվածն ունի հետևյալ տեսքը. «Գումարէ ի ձեռն իշխանաց իշխանին Վահրամայ, որդոյ Գրիգորոյ Պահլաւունոյ, որ զՄարմաշեն եւ զԲրգներն շինեաց եւ Սմբատայ մաժիստոռսի...»⁴⁹: Պահլավունիների պատմությանն առնչվող այս էական հարցում վերջերս ճշգրտում է կատարել Կ. Մաթևոսյանը: Ուսումնասիրելով Ասողիկի երկի հնագույն ձեռագիրը՝ նա պարզել է, որ հեղինակային բնագրի հարեւանությամբ առկա է գրչի լուսանցագիր հավելում. «Պալհավունոյ որ զՄարմաշեն շինեց: Որ զԲգներն շինեց»⁵⁰: Դրանով ընդմիջարկողը ցանկացել է հավելել, որ Վահրամ Պահլավունին Մարմաշենն է շինել, իսկ Սմբատ Մագիստրոսը՝ Բագնայրը: Այն հետագա ընդօրինակողների կողմից ներմուծվել է երկի բնագրային հատվածի մեջ՝ այդպիսով շփոթ առաջացնելով տոհմանվան հեղինակային գործածության հարցում: Այսպիսով՝ պարզվում է, որ Ասողիկը եւս չի գործածել Պահլավունի տոհմանունը:

⁴⁷ «Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը», առաջաբան, էջ Ա, Ժ. Ա. Մանուչարեան, նշվ. աշխ., պունակ 303:

⁴⁸ «Պատմութիւն Սրբոյն Ներսիսի Պարթևի հայոց Հայրապետի», Վենետիկ, 1853, էջ 33. Մատենագիրք հայոց, հ. ԺԱ., Երևան, 2010, էջ 682:

⁴⁹ Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ, Պատմութիւն տիեզերական, քնն. բնագ.՝ Ս. Մալխասյանցի, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 270:

⁵⁰ Կ. Մաթևոսյան, նշվ. աշխ., էջ 63-64. նույնի, Յոհան գրչի ընդօրինակած պատմական ժողովածուն եւ կատարած հավելումները. «Էջմիածին», թ. Զ.-Է., 2008, էջ 109. տե՛ս Մատենագիրք հայոց, հ. ԺԵ., Անթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 818, ծան. 36:

Մեր փնտրտուքներն այս ուղղությամբ ցույց տվեցին, որ քննության առարկա տոհմանվան վաղագույն հիշատակությունը պահպանվել է Մարմաշենի 1015 թ. մի տապանաքարում. «Այս է հանգիստ Սուփիայ աղախնոյն Քրիստոսի կնոջն Վահրամայ Պահլաունոյ»⁵¹: Հատկանշական է, որ նախընթաց ժամանակաշրջանին վերաբերող արձանագրություններում տոհմի անդամները հետետողականորեն հանդես չեն եկել որեւէ տոհմանվամբ՝ բավարարվելով միայն իրենց նախնիների անունների թվարկմամբ: Պատահական չէ, որ Կ. Մութաֆյանը, պաշտպանելով Պահլավունիների ու Կամսարականների ազգակցության տեսակետը, այնուհանդերձ, հարկ է համարում խոստովանել, որ «արձանագրությունների իրենց հարուստ հավաքածուում այս ընտանիքի անդամները հաստատապես խուսափում են Պահլավունի անունից»⁵²: Փաստորեն՝ մինչ 1015 թ. էն տոհմը հայտնի չի եղել Պահլավունի անունով, էն իշխանական տան ներկայացուցիչները հանդես չեն եկել այդպիսի տոհմանվամբ: Այսպիսով՝ Պահլավունի տոհմանվան վաղագույն հիշատակության թվականի բացահայտումը նկատելի հետետությունների ուղի կարող է հարթել տոհմի ծագման հարցը պարզաբանելիս: Հատկանշական է Բագնայրի վանքի արձանագրություններից մեկում Պահլավունիների կառուցած Ս. Գրիգոր եկեղեցուն տրված անվանումը, որը թերեւս տոհմանվան երանգավորում է պարունակում. «Ես՝ Խաչոտս, ծառայ Ք(րիստոս)ի, ետու ի Ս(ուր)ր Ա(ստուա)ծածինս գիմ զգանձագին գտունն մատ ի յԱպուղամբենց Ս(ուր)ր Գրիգոր...»⁵³: Այսպես՝ Գրիգոր Համգե Պահլավունու կառուցած եկեղեցին ունի Խաչոտի կողմից վիմագրում նրա հոր՝ Աբուղամրի անվամբ հիշատակվում է Աբուղամբենց Սուրբ Գրիգոր անվանումով, որից կարելի է բխեցնել, որ տոհմը հայտնի էր հենց Աբուղամբենց տոհմանվամբ: Այսպիսով՝ խնդրո առարկա իշխանական տան տոհմանվան շուրջ հարուցված խնդրի պարզաբանումը իրավունք է ընձեռում գալու այն եզրահանգման, որ մինչև 1015 թ. տոհմի ներկայացուցիչներն իրենց վիմագիր արձանագրություններում ոչ միայն հանդես չեն գալիս Պահլավունի տոհմանվամբ, այլև վիմագրերից մեկում նրանց է վերագրվում «Աբուղամբենց» բոլորովին այլ անվանումը:

⁵¹ Հ. Բալասանյան, Մարմաշենի ճարտարապետական համալիրը եւ նրա վիմագրերը. «Էջմիածին», Զ.-Է., 2008, էջ 125. Հ. Եղիազարյան, Մարմաշենի վանքը եւ նրա արձանագրությունները. «Էջմիածին», Ե., 1957, էջ 43:

⁵² C. Mutaftian, op. cit., p. 249.

⁵³ Ս. Կարապետյան, Բագնայրի վանքի արձանագրությունները. «Վարձք», թ. 9, 2013, էջ 23:

Սա հիմք է տալիս ենթադրելու, որ սերելով միջին ազնվականության միջավայրից՝ իշխանական տունն արձանագրություններում միառժամանակ հանդես է գալիս իր կարգավիճակին համապատասխան ձեռակերպումներով, եւ միայն քաղաքական կշռի բարձրացմանը զուգընթաց ու ստանձնած դերակատարության օրինականացման միտումով է սկիզբ դրվում առանձնահատուկ ծագում եւ հատուկ տոհմանուն փնտրելու գործընթացին: Նշենք նաեւ, որ սկզբնապես Պահլավունի տոհմանվան յուրացումը համընդհանուր ընդունելության չի արժանացել տոհմակիցների շրջանում, քանի որ նրանց մի մասը շարունակում է հանդես գալ նախկին բնորոշումներով, այն է՝ միայն նախնիների անունների մատնանշմամբ եւ առանց տոհմանվան հիշատակության: Ավելորդ չի լինի մատնանշել Պետրոս Ա. Գետադարձ Հայրապետի կողմից Ս. Փրկիչ եկեղեցու որմին 1036 թ. թողնված արձանագրությունը, որտեղ տոհմի ներկայացուցիչներից Գրիգորին տրված «Պահլավունի» բնորոշումը հիմք է տալիս խոսելու նոր տոհմանվան յուրատեսակ պաշտոնականացման մասին. «Կամ եղև ինձ տ(եառ)ն Պետրոսի Հայոց կաթողիկոսի, տալ գայգին Աշնկի, որ ի մեր կորդոյ արկած էր, ք(րիստո)սասէր մարգպանին Ապղարիպայ, որդւո Գրիգորոյ Պահլաւունոյ»⁵⁴:

Պահլավունիներին տրված «Աբուղամրենց» անունը կապվում է տոհմի ներկայացուցիչներից Աբուղամրի հետ, որն իր տոհմակիցների կողմից հիշատակվում է որպես Գրիգոր-Համգեի հայր: Տարակուսանք է հարուցում այն հանգամանքը, որ տոհմանունը տրվել է ոչ թե մինչ այժմ Պահլավունիների նախահայր համարված Արտակի, այլ Աբուղամրի անունով: Ուստի անհրաժեշտություն է զգացվում նաեւ նորովի քննելու իշխանական տան հիմնադրի հարցը, որը, ինչպես կտեսնենք, վճռական դեր կարող է խաղալ տոհմի պատմությանն առնչվող մի շարք հարցեր լուսաբանելու գործում:

Պահլավունիների պատմությանը նվիրված ուսումնասիրությունների մի մասը⁵⁵ տոհմի նախահոր պատիվն ընծայում է ունի Վահրամի՝ հիմք ընդունելով Բագնայրի արձանագրություններից մեկում պահպանված վկայությունը Արտակի որդի Վահրամի վերաբերյալ: Սակայն վիճաբար վերձանած Սարգիս Ջալալյանցը Հայոց ՉԺԱ. (711) թվականի փոխաբերն սխալմամբ ընդօրինակել է ՆԺԱ. (411)⁵⁶, որն էլ ուսումնասիրողներին

⁵⁴ ԴՀՎ, պր. Ա., կազմ.՝ Հ. Օրբելի, Երևան, 1966, էջ 48:

⁵⁵ Հ. Աճառյան, ՀԱԲ, հ. 5, էջ 20. G. Dédéyan, op. cit., p. 1181. C. Toumanoff, Les dynasties de la Caucasic chrétienne de l'Antiquité jusqu'au XIXe siècle, Rome, 1990, p. 275:

⁵⁶ Ս. Ջալալյանց, Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, մաս 2, Տիֆլիս, 1858, էջ 40:

շփոթության մեջ է գցել եւ մղել անհարկի եզրահանգման⁵⁷: Վահրամին Պահլավունիների նախահայր դիտելու տեսակետը, այդպիսով, լիովին հիմնագուրկ է:

Հետազոտողների մյուս՝ ավելի ստվար խումբը իշխանական տան հիմնադիր է հռչակում Արտակին՝ վկայակոչելով Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերից մեկում պահպանված ուղերձը՝ ուղղված իր հորեղբայր Վահրամ Պահլավունուն. «Բազմեսցիս գոգս՝ ի մեծին Գրիգորի եւ ի հաւուն քո Ապուղամրի եւ Կամսարեանն Արտակայ»⁵⁸: Իշխանական տան մեծանուն ներկայացուցչի խոսքերը ներառում են Պահլավունի գործիչների մի քանի սերնդի մասին տեղեկություն: Գրիգորն ու Աբուղամրը, որոնք հայտնի են նաեւ այլ վկայություններից, Վահրամ Պահլավունու հայրն ու պապն են, մինչդեռ՝ խնդրահարույց է Արտակի մասին այս եզակի հիշատակության հարցը: Թեեւ Գրիգոր Մագիստրոսի հաղորդումը որեւէ անմիջական ցուցում չի պարունակում, այնուհանդերձ, հետազոտողները լիովին հակված են եղել Արտակին Աբուղամրի հայր համարելու մտքին⁵⁹: Փորձեր են արվել նաեւ որոշելու նրա գործունեության ժամանակը: Ավելին՝ այս վկայության «Կամսարեանն» բառը նույնական համարելով Կամսարական տոհմանվան հետ՝ Պահլավունիների նախնիների վերաբերյալ Գրիգոր Մագիստրոսի հաղորդումը որպէս փաստարկ է ծառայեցվել երկու տոհմերի ազգակցության տեսակետի օգտին. «(Գրիգոր Մագիստրոսը - Ս. Բ) Կամսարական մը եղած կ'ընդունի Պահլաւունիներուն առաջինը»⁶⁰:

Խնդրո առարկա վկայության առավել հետեւողական քննությունը երեւան է հանում անսպասելի եզրահանգում: Նախ նկատի առնենք, որ Արտակ անձնանվան գործածությունը հայոց մեջ սահմանափակվել է միայն Ե. դարի շրջանակներում⁶¹, ուստի առնվազն կասկածանքի է ենթակա դրա շրջանառման հավանականության հարցը Ժ. դարում: Ինչ վերաբերում է Արտակի «Կամսարեան» բնորոշմանը, ապա նշենք, որ խնդրական է դրա նույնացումը Կամսարական տոհմանվանը: Այս կապակցությամբ իր մտահոգությունն է հայտնել նաեւ Ն. Ակիսյանը. «Ինչո՞ւ խորշած է Մագիստրոս այս պատմական տոհմանունէն (Կամսարականից - Ս. Բ)»⁶²:

⁵⁷ C. Mutaftian, op. cit., p. 248.

⁵⁸ «Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը», էջ 40. «Մատենագիրք հայոց», հ. ԺԶ., Երեւան, 2012, էջ 259:

⁵⁹ Այս հարցում միակ բացառությունը Լեոն է. տե՛ս Լեո, նշվ. աշխ., էջ 644:

⁶⁰ Մ. Օրմանյան, նշվ. աշխ., սյունակ 1246-1247:

⁶¹ Հ. Աճառյան, ՀԱԲ, հ. 1, էջ 303-304:

⁶² Ն. Ակիսյան, նշվ. աշխ., էջ 332:

Նկատելի է նաև, որ Պաղատիկի գործիչները որևէ այլ աղբյուրում հանդես չեն եկել Կամսարական տոհմանվամբ, այսինչ՝ չեն խուսափում այլ տոհմանուններ, ինչպես օրինակ՝ Արշակունի, Հայկազն օգտագործելուց: Փաստորեն տարակուսանք է առաջ բերում «Կամսարեանն Արտակայ» հատվածի բաղադրիչներից յուրաքանչյուրի գործածության հարցը:

Դրանից բացի՝ ուշադրություն դարձնենք նաև Գրիգոր Մագիստրոսի վկայության «ի հաւուն քո...» հատվածի վրա, որը, դրված լինելով եզակի թվով, ենթադրում է մեկ անձի հնարավորություն (Արուղամբ), այլապես կունենայինք «ի հաւուց քո...» կամ «ի հաւուցն քո...» տարբերակները: Հոգնակի թվի բացակայությունը որոշ չափով հարցականի տակ է դնում «Կամսարեանն Արտակայ» արտահայտության գոյությունը Արուղամբի անվան հիշատակումից հետո:

Վերջապես, քննության առնենք Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերի գրչագիր օրինակներում խնդրո առարկա հատվածի ընդօրինակությունների հարցը: «Մատենագիրք Հայոց» մատենաշարի 16-րդ հատորում, որտեղ ներառված են մագիստրոսյան թղթերի քննական բնագրերը, քննվող վկայությունը չի տարբերվում նախորդ հրատարակության մեջ առկա տարբերակից: Սակայն հատվածի հեղինակային բնագրի վերականգնմանը մեծապես օգնում են նոր հրատարակության ծանոթագրությունները, որոնցում նշված են գրչագրերում հանդիպող տարբերությունները: Չափազանց ուշագրավ է, որ ABC ձեռագրերը «Կամսարեանն» բառի փոխարեն պարունակում են «կամ արեանն» տարբերակը⁶³: Ընդ որում, դա վկայված է Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերն ընդգրկող ձեռագիր ժողովածուներից հնագույններում: A գրչագիրը Մաշտոցի անվան Մատենադարանի Հ^փ 1741 ձեռագիրն է, որը, վաղագույնը լինելով մագիստրոսյան թղթերը պարունակող ժողովածուների շարքում, ընդօրինակվել է 1651 թ.: Մյուս երկու գրչագիր օրինակները ԺԷ.-ԺԸ. դարերից են: Ամենավաղ օրինակներում «կամ արեանն» արտահայտության առկայությունը թույլ է տալիս չբացառել, որ «Կամսարեանն» տարբերակը պարզապես գրչական աղավաղման հետևանք է: Նկատելի է նաև, որ հարցի քննությանը զուգընթաց կարող է առաջ գալ հետևյալ հարցադրումը՝ հավանական չէ՞ արդյոք հակադարձ գործընթացը, այսինքն՝ «Կամսարեանն» բառի՝ «կամ արեանն» վերածվելու տարբերակը: Հեղինակային բնագրի վերականգնմանը նպաստող վերը բերված փաստարկները, ինչպես նաև՝ վաղագույն գրչագրերում հենց «կամ արեանն»-ի առկայությունը հնարա-

⁶³ «Մատենագիրք հայոց», հ. ԺԶ., էջ 259, ծան. 9:

վորություն են տալիս քննարկումից դուրս համարել գրչական աղավաղման հակառակ գործընթացի հավանականության հարցը:

Այժմ կարիք է զգացվում պարզաբանել Գրիգոր Մագիստրոսի վկայության վերջին հատվածը, քանի որ «Կամսարեանն Արտակայ»-ի փոխարեն առաջ է գալիս «կամ արեանն Արտակայ» անհասկանալի արտահայտությունը: Ցավոք, այս պահին հարկադրված ենք հարցը թողնել առկա վիճակում՝ խնդրի լուծումը տեսնելով այդ հատվածի՝ գրչագիր բոլոր օրինակներում պահպանված տարբերակների հետազոտման մեջ: Ավելորդ չենք համարում նշել, որ բառանջատումը թերևս հարկ է կատարել այլ կերպ: Նկատենք նաև, որ նույնիսկ վաղագույն գրչագիրը բավական ուշ շրջանից է, ինչը մեծացնում է գրչագրական աղավաղումների հնարավորությունը: Այսպիսով՝ կարծում ենք, որ առաջ քաշված փաստարկները բավարար են մագիստրոսյան վկայությունը վերաքննելու անհրաժեշտությունը ցույց տալու եւ Արտակ Կամսարյանի մասին պահպանված միակ հիշատակությունը կասկածի տակ առնելու համար: Մեր կարծիքով՝ «Արտակ Կամսարեան»-ը ոչ թե Գրիգոր Մագիստրոսի հիշատակության, այլ գրչական աղավաղման հետեւանք է, ուստի բերված փաստարկների հիմամբ հակված ենք նրա՝ որպես պատմական գործչի գոյությունը հարցականի տակ դնելու տեսակետին՝ խնդրի լուծման շարունակությունը թողնելով աղբյուրագիտական հետազոտությանը:

Պահլավունիների տոհմի հիմնադրի հարցի քննությունից հետո հասկանալի է դառնում, թե ինչու է իշխանական տունն ստացել Արուղամրենց անվանումը: Այսպիսով՝ կարծում ենք, որ Պահլավունիների տոհմի հիմնադիրը հենց Արուղամրեն է՝ Գրիգոր-Համգեի հայրը:

Պահլավունիների ծագման հարցի պարզաբանման ամբողջականությունն ապահովելու նկատառումով անդրադառնանք նաև այն գործոններին, որոնք նպաստեցին միջին ազնվականության շերտից սերող տոհմի քաղաքական դերակատարության աննախադեպ բարձրացմանը: Նկատենք, որ Բագրատունի գահակալները հարկադրված էին, արտաքին սպառնալիքներին դիմագրավելուց գատ, ծանր պայքար ծավալել երկրի ներսում տարբեր իշխանների, այդ թվում նաև սպարապետների դեմ: Վերջիններս, որոնց հրամանատարության ներքո էր գտնվում արքունի տիրույթներից հավաքագրված զորքը, հաճախակի էին հանդես գալիս թագավորի դեմ ուղղված ելույթներով՝ հավակնելով արքայական գահին: Նմանօրինակ իրավիճակ ստեղծվեց ինչպես Սմբատ Ա-ի, այնպես եւ Աշոտ Բ-ի գահակալության տարիներին, երբ թագավորական

իշխանության դեմ հանդես եկան Աշոտ Ա.-ի եղբայր Աբաս սպարապետը, ապա՝ Աշոտ Շապուհյանն ու Աբաս անվամբ մեկ այլ սպարապետ՝ ապագա Աբաս արքան⁶⁴։ Խնդրի լուծումը Բագրատունի հաջորդ արքաները տեսան թագավորական իշխանության նոր հենարանի ստեղծման մեջ՝ մանր ու միջին ազնվականության միջավայրից առաջ քաշելով նոր իշխանական տներ⁶⁵։ Ընդգծենք նաև, որ արքային հավատարիմ նոր ազնվականության ստեղծման գաղափարն իրեն լիովին արդարացրեց. քաղաքական կշիռ ձեռք բերած նոր տոհմերը հավատարմությամբ էին լցված թագավորական իշխանության նկատմամբ։ Քաղաքական իրավիճակի այսպիսի զարգացումների պայմաններում էլ մի քանի տոհմ երկրի ներսում ունեցած դերակատարության բարձրացման խոստումնալից հնարավորություն ստացավ։ Դրանից առավելագույնս օգտվեց Աբուդամբի տոհմը, որը կարճ ժամանակում իր ձեռքում կենտրոնացրեց երկրի բարձրագույն պաշտոնները՝ սպարապետ, իշխանաց իշխան, մարզպան։ ԺԱ. դարի երկրորդ կեսին տոհմի ներկայացուցիչները ստանձնեցին նաև հայության հոգեւոր կյանքի ղեկավարությունը՝ կաթողիկոսական աթոռն զբաղեցնելով մինչև ԺԳ. դարասկիզբը՝ Գրիգոր Զ. Ապիրատի (1194-1203 թթ.) մահը։ Հետաքրքիր է, որ Պահլավունիները, առիթը բաց չթողնելով հավաստելու իրենց հավատարմությունը արքայական իշխանությանը, այդ մասին բազմիցս են ընդգծում թողնված վիմագրություններում։ Այդ մտայնությունն արտացոլելու առումով առավել քան խոսուն է Վահրամ Պահլավունու արձանագրությունը Մարմաշենում. «Էաք ամենայն տամբ եւ տոհմի հաւատարիմք տէրանց մերոց»⁶⁶ :

Հասկանալի է, որ ձեռք բերված հեղինակության եւ երկրի կյանքում ունեցած ծանրակշիռ դերակատարության օրինականացման անհրաժեշտությունը վերածվում էր քաղաքական պահանջի։ Այս պայմաններում իշխանական տան ներսում սկիզբ է առնում նոր տոհմանվան յուրացման գործընթաց։ Ընդ որում, տոհմակիցների մի մասը, ինչպես արդեն նշել ենք, շարունակում էր հանդես գալ առանց նոր տոհմանվան մատ-

⁶⁴ Կ. Ոսկանեան, Հայոց բանակի թուաքանակը Բագրատունեաց շրջանում. ՀԱ, թ. 1-12, 2011, պրինակ 313:

⁶⁵ Անդ, հմմտ. տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն» (ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.), հ. 3, էջ 267: Նկատենք նաև, որ սպարապետների հանդես բերած հավակնությունների հիմքում թեպետ որոշ չափով ընկած էր արքայական ծագում ունենալու հանգամանքը, այնուհանդերձ, այս հարցում առավել կարևոր նշանակություն ունեին երկրի ներքին կյանքում նրանց ունեցած ազդեցիկ դիրքն ու զբաղեցրած պաշտոնը, որոնք էլ ապահովում էին հավակնությունների բավարարման հնարավորությունը:

⁶⁶ Հ. Եղիազարյան, նշվ. աշխ., էջ 41:

նանշման, ինչը մղում է ենթադրելու, որ սկզբնապես գործընթացը համընդհանուր ընդունելություն չի գտել տոհմի ներսում:

Կարելու է նաև այն նպատակների հստակեցումը, որոնք հետապնդվում էին Պահլավունի տոհմական գործածմամբ: Այսպես՝ նախ ապահովվում էր քաղաքական ասպարեզում ունեցած դերակատարության օրինականությունը՝ Արշակունիներին ազգակից համարվելու շնորհիվ: Հետաքրքիր է, որ Գրիգոր Մագիստրոսը չի վարանում իրեն ուղղակի Արշակունի հռչակել ինչպես վիմագիր արձանագրության մեջ⁶⁷, այնպես էլ պահպանված մի ուշագրավ կնիքում⁶⁸: Նկատենք նաև, որ պահլավական ծագումը հնարավորություն էր տալիս կապվելու Կարենյան Պահլավից սերող Կամսարականների հետ, քանի որ ազդեցիկ դիրք ձեռք բերելով Շիրակում՝ կարիք էր զգացվում ազգակից համարվելու նաև դրա նախկին տերերի հետ: Պահլավունի տոհմանունը նաև հոգևոր կյանքում առաջխաղացման լայն ուղի էր հարթում: Սերելով «ի զարմից Սրբոյն Գրիգորի»՝ իշխանական տունը շուտով հավակնեց նաև հայոց կաթողիկոսական գահին: Փաստորեն, պահլավական տոհմակոնքներն ընձեռում էին քաղաքական ու հոգևոր ոլորտներում ունեցած կշիռն օրինականացնելու փայլուն հնարավորություն:

Զաքարյանների ու Մահկանաբերդցիների պատմության հետազոտությունը եւս արդեն իսկ երևան է բերել տոհմերի բարձրացման համանման պատկեր⁶⁹: Փաստորեն, Պահլավունիների պատմությունը լիովին տեղավորվում է իշխանական տների բարձրացման՝ զարգացած ավատատիրության դարաշրջանին բնորոշ տրամաբանության եւ օրինաչափությունների շարակարգում: Պատմաշրջանի ավատատիրական միջավայրում ծայր առած գործընթացներն արտացոլելու առումով չափազանց խոսուն է Վարդան Արեւելցու արտահայտությունը. «Զսմանէ ասէն յաննշանից մեծացեալ»⁷⁰: Պատմագրի վկայությունը թեւեւ վերաբերում է Ապիրատյան տոհմի ներկայացուցչին, այնուամենայնիվ, տիպական է նոր մտայնություններն արձանագրելու տեսակետից:

⁶⁷ Հ. Եղիազարյան, Կեչառիսի վանքը եւ նրա վիմագիր արձանագրությունները. «Էջմիածին», ԺԲ., 1955, էջ 38. տե՛ս Գ. Յովսէփեան, Խաղրակեանք կամ Պոռեանք Հայոց պատմութեան մէջ, հ. Գ., Նիւ Եորք, 1942/43, էջ 27-28:

⁶⁸ G. Dédéyan, op. cit., p. 1186.

⁶⁹ Հ. Մարգարյան, Զաքարյանների ծագման ավանդությունը միջնադարյան հայ պատմագրության մեջ. ՊԲՀ, թ. 2-3, 1992, էջ 139-151. նույնի, Զաքարյանների ծագումը. ՊԲՀ, թ. 1-2, 1994, էջ 156-175. նույնի, Մահկանաբերդցիների (Մաղունեանների) իշխանական տունը ԺԲ.-ԺԴ. դարերում. ՀՀՀՍ, հ. ԺԸ., Բէյրութ, 1998, էջ 3-39:

⁷⁰ Վարդան վարդապետ, Հաւաքումն պատմութեան, Վենետիկ, 1862, էջ 97:

Այսպիսով՝ Պահլավունիների իշխանական տունը, թագավորական իշխանության կողմից առաջ մղվելով միջին ազնվականության միջավայրից, քաղաքական կշռի բարձրացմանը զուգընթաց կանգնում է իրեն առանձնահատուկ ծագում ու տոհմանուն վերագրելու անհրաժեշտության առջև: Զարգացնելով պահլավական տոհմականությունը ունենալու տեսակետն ու յուրացնելով Պահլավունի տոհմանունը՝ իշխանական տունը, այդպիսով, ամրագրում է օրինական տեսք է հաղորդում իր քաղաքական ու հոգևոր դերակատարությանը երկրի ներքին կյանքում: Տոհմի ծագման հարցի պարզաբանման նման մոտեցումը լիովին համահունչ է վիմագրական ու մատենագրական վկայությունների հիման վրա կատարվող եզրահանգումներին:

РЕЗЮМЕ

Статья рассматривает вопрос происхождения княжеского рода Пахлавуни. Особое внимание уделено проблеме первого упоминания родового имени Пахлавуни: автор показывает, что впервые оно было употреблено только в 1015 г. Исследование выявляет, что пояснение вопроса об основателе рода имеет существенное значение для освещения обсуждаемого вопроса. Ставится под вопрос историчность Артака Камсаряна, известного лишь из одного свидетельства, и роль предка рода предоставляется Абухамру. В статье изучаются и условия возвышения политической роли рода. Проблема происхождения рода Пахлавуни автором рассматривается в контексте закономерностей происхождения и возвышения княжеских родов характерных эпохе классического феодализма.

SUMMARY

The article deals with the issue of the origin of princely family of the Pahlavuni. Special attention is paid to the problem of the first year of mention of the Pahlavuni family name, and it is proved that this is the year 1015. The paper shows that it is very important to shed light on the problem of the founder of the family. Historicity of Artak Kamsarian, known from only one record, is called into question, and the role of the forefather of the family is granted to Abughamr. The peculiar circumstance of rise of the family's political role is clarified, the state protection is highlighted as well. The author views the Pahlavunis' origin question in the context of the origin and rise of princely houses, characteristic to the consistent patterns of the classical feudalism period.